

ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛЬЩІ ДО НАТО ТА ЄС: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ Польщі до структур НАТО та ЄС – події, здійснення яких однозначно можна вважати як таке, що справило суттєвий вплив як на подальший розвиток самої Польської держави, так і обумовило глибокі зміни у системі міжнародних відносин, насамперед тієї її частини, що відбуваються у Центральній-Східній та Східній Європі. Офіційна Варшава заявила про себе як про активного учасника Північноатлантичного альянсу та діяльного члена Європейського Союзу, займається реалізацією чисельних програм та ініціатив НАТО і ЄС, підтримує ідею наступного розширення НАТО на Схід, відповідає за здійснення «східної політики» Євросоюзу.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі займає значне місце в сучасній історіографії. Активізація наукового інтересу до проблеми визначає появу значного масиву публікацій, які, зважаючи на незначну віддаленість у часі процесів, що досліджуються, часто є відверто суб'єктивними та по-різному трактують їх суть. Наявність великої кількості різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдатися до поглибленого вивчення проблеми вступу Польщі у структури НАТО та ЄС.

Низка чинників, серед яких стратегічний характер відносин Польщі й України, зміщення кордонів НАТО і ЄС на Схід та перетворення України на країну, що безпосередньо межує з ними, прагнення офіційного Києва поглиблювати відносини з євроатлантичними та європейськими структурами, а також готовність польського керівництва представляти та активно відстоювати інтереси України на міжнародному рівні, визначають для українських дослідників та науковців появу необхідності у ґрунтовному вивченні проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі.

Таким чином, метою даної статті є визначення сукупності документів та матеріалів, зміст яких дозволяє комплексно дослідити процес інтеграції Польщі до НАТО і ЄС та створити об'єктивну цілісну працю із зазначеної проблеми.

Відповідно до прийнятої нами класифікації, усі доступні документи та матеріали, різною мірою дотичні до проблеми євроатлантичної і європейської інтеграції Польщі, було виділено у декілька груп: нормативно-правові документи вищих органів державної влади Республіки Польща, офіційні промови президентів, прем'єрів, керівників міністерств та відомств; офіційні документи, прийняті інституціями Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу в процесі реалізації стратегії «східного розширення»; документи договорів, угод, конвенцій, комюніке, підписаних у ході переговорів сторін; документи суспільно-політичного життя; статистичні джерела; матеріали періодичних видань та преси; аналітичні праці тогочасних лідерів держав, партій, громадських організацій; опубліковані спогади та мемуари провідних політичних діячів, за участю яких здійснювалася політика в Центральній-Східній Європі протягом 1989–2005 рр.

Принципове значення для дослідників має звернення до нормативно-правових документів вищих органів державної влади Республіки Польща. Серед них, перш за все, варто відзначити основоположні декларації «Політика безпеки та оборонна політика Польщі» (*Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej*) [1] й «Національна стратегія інтеграції» (*Narodowa strategia integracji*) [2], які визначили початок змін у зовнішньополітичному курсі РП, його переорієнтацію на користь західних інституцій. У цих документах стратегічним завданням зовнішньої політики Польщі визначається поглиблення відносин з наступною інтеграцією в євроатлантичні та європейські структури, реалізації якої підпорядковуються всі дії керівництва держави як на міжнародній арені, так і всередині країни.

Різні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Польщі висвітлюються в чисельних офіційних заявах та промовах її вищого керівництва, зокрема президента РП А. Квасневського [3–8], прем'єр-міністра РП Є. Бузека [9], міністрів МЗС РП К. Скубішевського [10–11], А. Олеховського [12–13], В. Бартошевського [14–15], Д. Росаті [16–18], Б. Геремека [19]. У них логічно прослідковується динаміка розвитку країни, визначаються особливості реалізації стратегії державної розбудови, насамперед її зовнішньополітичного курсу.

Дослідження проблеми євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі передбачає звернення до документальної основи діяльності власне самих НАТО і ЄС, а також

інституціоналізації процесу інтеграції до них Польщі як суб'єкта міжнародних відносин. Вивчення проблеми реалізації європейського вибору офіційною Варшавою, на нашу думку, потребує здійснення попереднього аналізу принципів діяльності структур НАТО і ЄС, особливостей набуття членства та наступного функціонування в них вже як повноправного члена. Відповіді на ці та інші запитання містяться в низці основоположних договорів НАТО та ЄС, серед яких Договір про заснування Європейського Співтовариства [20], Єдиний Європейський акт [21], Договір про Європейський Союз [22], Амстердамський договір [23], Ніццький договір [24], програма «Партнерство заради миру» [25–26], Вашингтонська декларація [27], нова Стратегічна концепція Альянсу [28], Мадридська декларація НАТО з питань безпеки та євроатлантичного співробітництва [29] тощо.

Особливості здійснення відносин Європейського Союзу з країнами Центрально-Східної Європи визначають офіційні документи, прийняті керівництвом структури у процесі підготовки до розширення на Схід, зокрема «Європейська угода» (польський варіант договору) [30], «Біла книга» [31], «Порядок денний–2000» («Agenda–2000») [32].

Офіційне закріплення відносин ЄС з Польщею як країною, яка заявила про прагнення інтеграції в структуру об'єднання, відбулося 16 грудня 1991 р. з підписанням Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [30]. Відповідно до положень договору, з цього часу сторони вдавалися до поглиблення торговельно-економічного співробітництва, встановлення політичної, соціальної та культурної співпраці з метою створення передумов для вступу Польщі в структуру ЄС, імовірний час якого визначити на той момент було неможливо.

З метою забезпечення управління процесом підготовки країн-претендентів до функціонування у Спільному ринку керівництво ЄС у 1995 р. опублікувало збірник рекомендацій, відомий як «Біла книга», виконання яких було покликане забезпечити наближення економічних, політичних, соціальних та інших стандартів кожної з країн до союзних, гарантуючи цим самим активізацію співробітництва сторін [31].

Відповіддю ЄС на посилення прагнень країн-кандидатів до якомога швидшого досягнення членства в об'єднанні та результатом здійсненої перевірки стану їх відповідності стандартам структури стало оприлюднення на саміті Європейської Ради в Амстердамі 16 червня 1996 р. документа «Порядок денний–2000» [32]. У ньому керівництво Євросоюзу запропонувало країнам, зацікавленим у членстві, а також тим, які уже користуються ним, пакет рекомендацій щодо підготовки до запланованого розширення структури. Виконання країнами-претендентами запропонованих порад передбачало безболісне розширення кордонів об'єднання для кожної із них. Цьому також мало сприяти надання Євросоюзом економічної допомоги країнам-кандидатам, трансформація Спільної сільськогосподарської політики та практики використання Структурних фондів.

Вагоме місце у справі дослідження проблеми здійснення політики ЄС щодо країн із регіону ЦСЄ, у тому числі Польщі, посідають річні звіти Комісії ЄС щодо динаміки підготовки країн-кандидатів до вступу у Євросоюз, а також Програма партнерства КЄС для десяти країн-заявників ЦСЄ [32]. Матеріали, що збиралися по кожній з країн, мають статистичний характер та містять конкретні показники економічного та соціального розвитку.

З метою посилення підготовки Польщі до вступу в НАТО і ЄС та забезпечення досягнення нею відповідності критеріям членства у цих структурах, керівництво країни прийняло та реалізувало чимало програм національного розвитку, найбільш значимими з яких були «Програма дій щодо адаптації економіки та правової системи до вимог Угоди про асоційоване членство», «Національна стратегія інтеграції» [33], «Національна Програма підготовки Польщі до вступу в Європейський Союз», «Програма інтеграції з Організацією Північноатлантичного договору та модернізації збройних сил РП на 1998–2012 рр.», «Стратегія Польщі в галузі безпеки та оборони» [34], «Програма реструктуризації і технічної модернізації Збройних Сил Польщі на 2001–2006 рр.».

Окремі аспекти політики НАТО та ЄС щодо регіону Центрально-Східної Європи викладено у промовах та листах Генерального секретаря НАТО Х. Солани [35–36] та керівника Комісії ЄС р. Проді [37].

На особливу увагу, серед іншого, заслуговують офіційні документи, які визначили завершення процесу інтеграції Польщі до НАТО і ЄС та здійснення вступу країни до їх структур. У цьому контексті варто відзначити Північноатлантичний договір, ратифікація протоколів до якого країнами-членами структури Альянсу та кандидатами на вступ до нього

.....
визначила завершення процедури вступу Польщі до НАТО 12 березня 1999 р. [38–39]. Приєднання Польщі до Європейського Союзу відбулося 1 травня 2004 р. – цьому передували підписання Договору про вступ до Євросоюзу (16 квітня 2003 р.), а також тривала процедура його ратифікації.

У процесі здійснення стратегії інтеграції керівництво Польщі, а також провідні політичні та громадські організації і католицька церква здійснювали активну інформаційну та пропагандистську кампанію, пов'язану зі вступом країни до НАТО, а пізніше і до ЄС. Аналіз програм впливових учасників політичного життя Польщі дозволяє визначити їх ставлення до інтеграційного курсу країни, а також простежити вплив на реакцію пересічних громадян на дії уряду. Численні моніторинги та соціологічні опитування дають можливість простежити настрої поляків у динаміці. Загальнодержавний референдум на предмет ратифікації Договору про вступ Польщі до ЄС (7-8 червня 2003 р.) приніс прихильникам європейської інтеграції достатньо високі результати – 74,45% поляків висловилися «за» (загальна явка становила 58,85%).

Важливим джерелом є періодичні видання і преса, журналістські та дослідницькі публікації в яких містять багатий фактичний матеріал, передають суспільні настрої та швидко реагують на сучасні їм події. Одночасно значним недоліком таких джерел є відверті суб'єктивність та популізм, які, разом з цим, не позбавляють їх значимості для науковців. Серед великої кількості впливових у Польщі газет та журналів, перш за все, варто звернутися до таких із них як «Політика» («Polityka»), «Річ Посполита» («Rzeczpospolita»), «Газета виборча» («Gazeta wyborcza»), «Життя Варшави» («Zycie Warszawy»).

Окрему групу джерел становлять аналітичні публікації політичних та державних діячів, тією чи іншою мірою дотичних до процесів євроатлантичної та європейської інтеграції Польщі. Серед досліджених нами аналітичних публікацій із визначеної проблеми на особливу увагу заслуговують міркування В. Цімошевича [40], Л. Бальцеровича [41], К. Зельке [42], С. Бара [43], Г. Холая [44], Д. Сороса [45].

Вагоме місце в дослідженні проблеми належить мемуарам визначних європейських політиків, які наповнюють наукову працю живим змістом. Звернення до досвіду творців політичного обличчя європейського континенту дає змогу подивитися на хід історичних подій з позиції кожного з них і по-новому оцінити відомі події. У цьому сенсі відзначимо спогади експрезидента Польщі А. Квасневського «Дім всіх Польща» [46], колишнього прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер «Мистецтво управління державою» [47], а також екс-міністра МЗС України А. Зленка «Дипломатія і політика: Україна в процесі динамічних геополітичних змін» [48].

Велика кількість зовнішньополітичних документів Польщі друкуються на сторінках офіційного видання польського МЗС «Справи міжнародні» («Sprawy Międzynarodowe»), офіційного видання польського уряду «Урядовий огляд» (Przegląd rządowy) та електронного варіанту видання «Збір документів» (Zbiór dokumentów – <http://www.zbiordokumentow.pl>), а також офіційному сайті Міністерства закордонних справ Польщі – <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.

Офіційні тексти документів, прийняті інституціями ЄС, публікуються та зберігаються в кількох спеціально створених електронних системах, доступ до яких є відкритим для користувачів: у першу чергу, це загальний сайт Євросоюзу (<http://www.europa.eu.int/>) та сайт Європарламенту (<http://www.europarl.eu.int/>).

Таким чином, здійснений аналіз джерельної бази проблеми інтеграції Польщі до НАТО та ЄС свідчить про те, що на сьогоднішній день нагромаджено значну кількість матеріалу, який безпосередньо стосується вказаної проблеми. Використання доступних джерел, кількість яких постійно зростає, разом із зверненням до наявних наукових розвідок та власного дослідницького потенціалу створюють передумови до появи об'єктивної комплексної та ґрунтовної праці, яка б задовольнила існуючий загальний інтерес та стала відповіддю на існуючий практичний запит.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Polityka bezpieczeństwa i strategia obronna Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2 listopada 1992 r. // Współczesne stosunki Międzynarodowe. Wybór tekstów |rodłowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 169–181.

Наукові записки

2. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. – 56 s. // <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.
3. Kwaśniewski A. Przedmowa do okolicznościowego wydania magazynu «NATO Review». Warszawa, 2 grudnia 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 401.
4. Kwaśniewski A. Wystąpienie na konferencji «Polityka zagraniczna Unii Europejskiej». Barcelona, 26 listopada 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 396–398.
5. Kwaśniewski A. Wystąpienie nt. «Nowi członkowie NATO: nowe wyzwania, nowe funkcje», Warsztaty NATO. Wiedeń, 23 czerwca 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 194–198.
6. Kwaśniewski A. Wystąpienie w Parlamencie Europejskim. Strasburg, 18 listopada 1998 roku // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 379–382.
7. Kwaśniewski A. Wywiad dla «Polski zbrojnej», 1 sierpnia 1998 r. // Przem.: wienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1998 rok. Wybór. – W.: Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 235–240.
8. Wystąpienie prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego przed przewodniczącym i członkami Komisji Europejskiej. Bruksel, 18 stycznia 1996 r. // Zbiór dokumentów – 1996. – № 1. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1996,nr.1/>
9. «Integracja Polski z Unią Europejską» – wystąpienie premiera Rzeczypospolitej Polskiej Jerzego Buzka w Sejmie. Warszawa, 8 września 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 3. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.3/>
10. Polityka zagraniczna RP w 1992 r. Expose ministra K. Skubiszewskiego wygłoszone w Sejmie 8 maja 1992 r. // Przegląd rządowy. – 1992. – №6(12). – S. 24–30.
11. Sejmowe expose ministra spraw zagranicznych RP K. Skubiszewskiego. Warszawa, 26 kwietnia 1990 r. // Współczesne stosunki Międzynarodowe. Wybór tekstów i r. d. łowych z komentarzem / Pod red. T. Łos-Nowak. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – S. 166–169.
12. Polska polityka zagraniczna. Expose ministra Andrzeja Olechowskiego w parlamencie, 12 maja 1994 r. // Przegląd rządowy. – 1994. – №5(35). – S. 59–66.
13. Историко-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №7528. Польша. – 116 арк. – Переклад фрагменту виступу міністра закордонних справ Республіки Польща А. Олеховського на засіданні Комісії закордонних справ Сенату РП 17 лютого 1994 р. «Прагнемо потепління відносин з Росією». – Арк. 26–27.
14. Историко-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №7821. Довідки по країнах. Біографічні довідки. – 209 арк. – Про виступ міністра закордонних справ РП В. Бартошевського в Сеймі Польщі з «Повідомленням про головні напрямки міжнародної політики Польщі» 25. 05. 1995 р. – Арк. 180–182.
15. Polska polityka zagraniczna. Expose szefa dyplomacji Władysława Bartoszewskiego 24 maja 1995 r. // Przegląd rządowy. – 1995. – №6(48). – S. 96–103.
16. Najważniejsze zadania polskiej polityki zagranicznej w 1997 r. Przem.: wienie ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatiego wygłoszone w Sejmie 8 maja 1997 r. // Przegląd rządowy. – 1997. – №5(71). – S. 82–89.
17. Polska polityka zagraniczna. Sejmowe expose ministra Dariusza Rosatiego z 9 maja 1996 r. // Przegląd rządowy. – 1996. – №7(61). – S. 86–93.
18. Sejmowe exposé ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatiego, Warszawa, 8 maja 1997 r. // Zbiór dokumentów – 1997. – № 2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.2/>
19. Kierunki polskiej polityki zagranicznej. Informacja rządu przedstawiona przez ministra spraw zagranicznych B. Geremeka podczas posiedzenia Sejmu RP, 9 maja 2000 r. // Przegląd rządowy. – 2000. – №5(107). – S. 56–66.
20. Договір про заснування Європейського Співтовариства // Європейський Союз: консолідовані договори / Пер. Ю. Петруся; Наук. ред. В. Муравйов. – К.: Port-royal, 1999. – С. 43–203.
21. Единый Европейский акт. Договор о Европейском Союзе / Редкол.: Борко Ю.А. (отв. ред.) и др.. – М.: Международно-издательская группа «Право», 1994. – 244 с.
22. Договір про Європейський Союз // Європейський Союз: консолідовані договори / Пер. Ю. Петруся; Наук. ред. В. Муравйов. – К.: Port-royal, 1999. – С. 11–42.
23. Amsterdam European Council 15 and 16 June 1997. Presidency conclusions. Press release information: Brussels (16 – 06 – 1997) – document №00150/97 (presse 0). // <http://www.europa.eu.int/en/info/eurocouncil/index.html>
24. Ніщський договір та розширення ЄС / Міністерство юстиції України, Центр порівняльного права; за наук. ред. С. Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 196 с.

25. Партнерство заради миру: запрошення. – Документ, ухвалений Головами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної Ради, що відбулося в штаб-квартирі НАТО в Брюсселі 10–11 січня 1994 р. // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 1–3.
26. Партнерство заради миру: рамковий документ // Партнерство заради миру – Partnership for Peace. – Брюссель, 1994. – С. 5–8.
27. Вашингтонська декларація // НАТО ревію – Документація. – 1999. – Літо. – С. 1.
28. Стратегічна концепція Альянсу: Затверджена главами держав і урядів, які взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Вашингтоні (федеральний округ Колумбія) 23–24 квітня 1999 року. – Брюссель: НАТО, 1999. – 22 с.
29. Madrycka deklaracja w sprawie bezpieczeństwa i współpracy euroatlantycznej Madryt, 8 lipca 1997 r. // Zbiór dokumentów – 1997. – №3. – Режим доступу до журн.: <http://www.zbiordokumentow.pl/1997,nr.3/>.
30. Układ Europejski między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi, 16 grudnia 1991 r. // <http://www.msz.gov.pl/uniaeu/html>.
31. Biała Księga: przygotowanie krajów stowarzyszonych Europy Środkowej i Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej / Konsultacja nauk. Andrzej Wojciechowski. Cz. 2. – Warszawa: Unia Europejska, 1995. – 436 s.
32. Agenda – 2000: Eine starke und erweiterte Union // <http://www.europa.eu.int/>.
33. Narodowa strategia integracji. 28.01.1997 r. – 56 s. // <http://www.mzs.gov.pl/start.php.html>.
34. Strategia bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // Zbiór dokumentów – 2000. – № 1. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/2000,nr.1/>.
35. Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. №1. – Оп. №1. – Спр. №8429. Політичні питання. Загальне. – 71 арк. – Виступ Генерального Секретаря НАТО Х. Солани на спільному засіданні Комісії у закордонних справах і національної оборони Сейму та Сенату РП та у Варшавському університеті. – Арк. 10–12.
36. List sekretarza generalnego NATO Javiera Solany zapraszający Polskę do przystąpienia do Traktatu Północnoatlantycznego. Bruksela, 29 stycznia 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
37. Проді р. «До Ніци та після неї». Промова у Європейському парламенті у Брюсселі 29 листопада 2000 року // Ніщський договір та розширення ЄС / Міністерство юстиції України, Центр порівняльного права; за наук. ред. С. Шевчука. – К.: Логос, 2001. – 61–65.
38. Akt Ratyfikacji w sprawie przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Traktatu Północnoatlantycznego sporządzonego w Waszyngtonie 4 kwietnia 1949 r. Warszawa, 26 lutego 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
39. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ratyfikacji przez Polskę Traktatu Północnoatlantycznego. Warszawa, 17 lutego 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 1–2. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.1-2/>.
40. Цімошевич В. Наша спільна Європа ... / Влодзімеж Цімошевич // Євроатлантика. – 2004. – №2. – С.70–71.
41. Бальцерович Л. Для экономических реформ всегда очень важен политический смысл ... / Лешек Бальцерович // Зеркало недели. – 1997. – 5–11 апреля. – С. 1, 10.
42. Зельке К. Нова геополітична ситуація після розширення НАТО і її наслідки для Польщі і України / Кшиштоф Зельке // Політична думка. – 2000. – №1. – С.101–106.
43. Бар Є. Україна – Польща: якісно новий рівень взаємин / Єжи Бар // Політика і час. – 1997. – №4. – С.37–42.
44. Холай Г. Место и роль Польши в новом европейском экономическом укладе / Генрих Холай // Діалог цивілізацій: протиріччя глобалізації : Друга Всесвіт. конф., Київ, 23 травня 2003 р. / Громадсько-науковий проект : матеріали виступу. – К. : МАУП, 2003. – С. 103–115.
45. Сорос Д. До нового світового порядку: майбутнє НАТО: Доповідь 29 листопада 1993 р. – К.: Основи, 1994. – 16 с.
46. Kwaśniewski A. Dom wszystkich Polska / A. Kwaśniewski. – W., 2000. – 310 s.
47. Тетчер М. Искусство управления государством: стратегия для меняющегося мира / М.Тетчер ; [пер. с англ.] – М. : Альпина Паблицер, 2003. – 504 с.
48. Зленко А.М. Дипломатия и политика: Украина в процессе динамических геополитических перемен / Анатолий Максимович Зленко ; [пер. с укр. О.И. Кравец]. – Харьков : Фолио, 2004. – 559 с.

О.О. Жукова

**РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРШОГО
УРЯДУ Е.Т. БЛЕРА (1997-2001 РР.)**